

Denne søgbare PDF-fil er downloadet fra min personlige hjemmeside www.ronlev.dk.

Det er tilladt at dele PDF-filen med andre, da der ikke er ophavsret til titlen.

Besøg www.ronlev.dk. Måske er der andre af mine flere tusinde artikler og scannede bøger, der har interesse.

Mange venlige hilsener

Claus Rønlev

SAMLINGER

TIL

JYDSK HISTORIE OG TOPOGRAFI

UDGIVNE AF

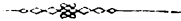
DET JYDSKE HISTORISK-TOPOGRAFISKE SELSKAB

.....
4. RÆKKE. I. BIND
.....

REDIGERET

AF

S. NYGÅRD

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GAD

TRYKT I AARHUS STIFTSBOGTRYKKERI

1911 - 14

Om Manø for 150 Aar siden.

Meddelt af H. Weitemeyer.

Efterfølgende er et Uddrag af nogle Præsteindberetninger fra Ribe Stift til Biskop Jørgen Carstens Bloch. Indberetningerne, der findes i Ribe Katedralskoles Arkiv, er bl. a. benyttede til Danske Atlas, dog kun i ringe Grad, og af Wiberg til hans Præstehistorie.

Om Manø er der to Indberetninger, den ene dateret 22. Febr. 1766 og skrevet af *Ove Andersen Thorning*, der var Præst paa Øen 1750—60 og derpaa forflyttedes til Toftlund i Sønderjylland, den anden er dateret 8. Febr. 1768 og skrevet af *Hans Bertram Sønnichsen Fogtmann*, der var Præst her 1766—74, da han kom til S.- og N.-Bork i Nørrejylland.

De har, som det forekommer mig, en Del kulturhistorisk Interesse og bringer i alle Tilfælde i flere Retninger fyldigere og bedre Oplysninger end den lille, af Præsten Bruun skrevne Monografi over Øen¹⁾. Om Præsterne efter Reformationen findes der, navnlig i Fogtmanns Indberetning, ret omstændelige Oplysninger, men da det meste er benyttet af Wiberg, har jeg kun medtaget det, som han har ladet ligge, eller som nærmere belyser, hvad han fortæller. Tidens Stavemaade — naturligvis undtagen Stednavnenes — har jeg i Almindelighed ikke bibeholdt²⁾.

¹⁾ H. Bruun: Forsøg til en fysisk oekonomisk Beskrivelse over Ejlandet Mandøe. Haderslev 1806.

²⁾ Kunde det ikke lønne sig systematisk at gennemgaa alle disse Indberetninger fra Ribe Stift og gøre et Uddrag af dem? Vel er de i Tidens Løb vistnok benyttede af flere, men dog kun stykkevis, og der findes sikkert endnu en Del Stof af Interesse i personalhistorisk, topografisk og kulturhistorisk Henseende at dømme efter det, jeg har haft Lejlighed til at se.

»Den allerførste Præst, der nævnes efter Reformationen«, siger Thorning, »er Hr. *Svend*; om ham siges, at efter at gamle Mandøe var gaaet under, sad de syv Beboere paa Mandøe, som havde reddet sig, her i mange Aar uden Præst, indtil de supplicerede om at faa en, som endog havde forset sig noget, hvorpaa Hr. Svend kom og levede mange Aar«¹⁾).

Om *Niels Warde*, som Wiberg er tilbøjelig til at gøre til een med *Niels Harbye*, der af Thorning og Fogtmann nævnes som hans Forgænger, siger den sidste: »Han avlede 1660 en Søn, Niels, først Student, siden Guldsmed i Ribe, hvor han døde 1697 og blev af Faderen begravet i Mandøe Kirke. Denne Guldsmed efterlod en Søn, Morten Nielsen, som her blev opdraget af Oldefaderen (!) og længe var Degn og Skoleholder paa Øen, og af dennes Børnebørn og længere ned er mange endnu i Live her i Sognet og andetsteds«.

Om *Søren Wang* (d. 1706): . . . »En af hans Døtre var gift med Nicolai Reebslaer i Ribe, en anden var gift i København med en Stolemager. Sønnerne drog til Søs ligesom Landets Børn«.

Christen Trandberg . . . »døde 8. Marts (ikke 18., som hos Wiberg) 1725 i Ribe, da han konsulerede Doktoren;

1) Men om han havde forset sig og hvorved, meldes der intet om. Skulde det være noget i Retning af det, som Wiberg har efter Fogtmann, at han var »vulgo suspectus ob magicas artes« (alm. mistænkt for at forstaa sig paa Trolddom)? Baade Thorning og Fogtmann fortæller om Ordsproget: »Han har Hr. Svends Støvler paa« (ogsaa gengivet hos Wiberg), som sagdes om en, der kunde vade dybt, fordi Præsten undertiden overraskede Folk ved at gaa fra fast Land over Dybet, naar Floden var indkommen og Vandet stod højest. Jensen, Kirehl. Stat. d. Herzogth. Schlesw. (p. 1561), siger om Svend: »Von den 7 Familien, die nach der Fluth 1570 übrig geblieben, predigte erst ein gewisser Hr. Svend als Student, und erst später ward er als ordentlicher Pastor angenommen und ward fast 100 Jahre als.

han er begravet her i Kirken. Hans Hustru (Christine Mørup) var en Skipperdatter fra Aarhus og var Søster til afgangne Niels Glarmesters Enke i Ribe. De havde sammen, foruden andre Børn, en Søn, Lars, som skal være bleven Degn paa Laaland, og to Døtre, Ingeborg og Karen, den første gift med forrige Kirurgus i Ribe, Schamvogel, den anden med Borgmester Wojdemann i Varde«.

Hans Christian Junghans . . . »giftede sig med Trandbergs Enke og avlede med hende 6 Børn, hvoraf en Datter var gift med Niels Gjesten, Visitør paa Fahnøe, en anden med Hr. Thorning til Toftlund, en ugift er hos Hr. Thorning«.

Om Sagnet om Manøs tidligere Storhed og Gamle Manøs Undergang fortæller Thorning saaledes:

»Mandøe Kald har i fordums Tid været et af de største, thi her var paa gammel Mandøe, som gik under, 18 Sneese Ildsteder. Dette Mandøe laa Vesten for deres Enge nu, som endnu kaldes *Gamle Mandøe*, og siges der, at da gamle Mandøe var i Stand, var der ikke længere mellem Mandøe og Sønderhoe paa Fahnøe end en liden Strøm, som de kunde overtrine ved Hjælp af et Horseben, og nu er der tre store Dybe og 11 (!) Mil til Søs . . . Denne gamle Mandøe har ellers den uforlignelige Ære, at det var den store Dronning Dagnars Redde-Plads, hvortil hun strandede efter hendes store Havsnød, som der og siges, at hun til evig Amindelse bortgav til Mandøe Land de Enge, som ligger uden ved Riber Holmer, som endnu kaldes *Mandoe Høelade*, hvor mange her ejer selv Enge deroppe; Præsten har en, som ligger til Hjælp af Vins og Brøds Havelse, og Land- eller Sognefogden har en Del, hvoraf Sagen holdes trolig, andre har pantsat og bortsolgt deres.

Mandøe er ellers afdelt i to Dele, hvoraf den første, man kommer til fra Fastland, kaldes gamle Mandøe, hvor nu deres Enge er, og hvor den gamle og store Mandøe By

har standet, hvoraf man ser endnu Rudera, som Kældere, Teglsten, Potskaar, men især paa det ses, hvor Kirken stod, en stor og, siges der, bundløs Hul. Den anden Del, som nu Husene staar paa, som er ungefær 46 i Tallet, er det Sted, hvor de arme Indbyggere reddede sig hen, og var kun 7 Mand i Førstningen, som gav sig der til at bygge igen, Resten flygtede enten til Fastland eller undergik i Vandet med Bæster, Kreaturer og hvad de ejede. Men hvad Aar der kunde være dette bedrøvelige Aar for Mandøe, er det jeg gjorde mig Umag for at vide, mens jeg var der, og kunde jeg ikke faa anden Oplysning end den, som følger. Ufejlbart maa 1570 være dette Aar, da gamle Mandøe undergik og det, saavidt jeg kan begribe, af følgende Aarsager. En gammel Kone, navnlig Maren Svenster(?), 75 Aar gl., fortalte tit og ofte, at hendes Moder, som blev nogle og 80 Aar gammel, hendes Moder igen, det er at sige hendes Oldemoder, som den gamle Maren Svenster kunde huske, havde tit fortalt hende, at hendes Moder (det er Marens Old-Oldemoder) var saa stor, at hun kunde bære en Rok den Gang, at gamle Mandøe gik under, og var med hendes Moder, som da var henimod 38 Aar gl., og blev reddet. Samme, som blev reddet, kunde og huske, at hun havde set Munke paa Landet. Anno 1601 var der ingen Munke mere til i Danmark. Den anden Aarsag er, at en anden Mand, navnlig Hans Bodsersen, fortalte mig tit og ofte, at hans Faders Oldefader blev reddet af gamle Mandøe og var da saa stor, at han kunde bære en Teglsten, og nu var Hans Bodsersens Søn Hans, gl. 32 Aar, den sjette Mand, som boede paa den Stavn. Sættes nu 36 Aar gamle fem Mand, haves 180 Aar; med 10 Aar, som sjette Mand havde haft det, haves 190, saa nær de 195, som er imellem 1570 og 1755 (!). Andre og nogle sagde, at Aarstallet, gamle Mandøe undergik, skulde findes paa en Ende Bjælke, som findes i Hans Jens . . . Lambertsens Hus i den vestre Ende. Men jeg kunde ej faa

Tallet at se; thi omendskønt Manden lovede mig at bryde Dællerne [o: Fjælene] ned, saa kom det dog ej saa vidt«.

Ved Siden har Thorning tilføjet: »Mandøe 1756«. Det er vel det Aar, han har nedskrevet disse »ufejlbarlige« Beviser for, at 157° er det rette Aar. Undemeden har han tilføjet 4—5 Linier, der begynder saaledes: »Anno 1765 er jeg overkommen en hollandsk Tids-Register, som siger 1558(?) paakom den store . . . flod . . .« (Resten er makuleret og ulæselig).

Hermed ender Thornings Manuskript. Alt det øvrige skyldes Fogtmann.

Han [Thorning] ved ikke Aaret, da gamle Mandøe undergik, men skriver, at det stod indhugget paa en Mands Bjælke her paa Øen; denne Mand har jeg formaaet til at slaa Fjælene fra Bjælken, men intet Tal var at finde. *Gamle Mandøe* maa ellers nok være bortskyllet 1558. Thi a) skriver Pont. Ann. 3. T. p. 363: »Auf der Insel M. ward eine Kirche durch die Wasserfluth weggespühlet«, og b) Hr. Brasen, forhen Sognepræst for Norbye Menighed paa Fahnø¹⁾, anfører i et lidet Skrift om adskillige Steders Forbedrelse og Forværrelse, at Mandøe forgik bemeldte 1558. Paa gl. Mandøe skal have staaet en Fyrskov, Skogum Skov kaldet; Stedet kaldes endnu *Skogum*, og er der endnu Trærødder at finde, naar nogen er der paa en stor Ebbe.

At Mandøe forhen har bestaaet af 3 Kirkesogne, gøres maaske rimeligt deraf, a) at paa *Curre-Sand*, som ligger 1½ Mil S. V. for Nye Mandøe, og som hører endnu til Mandøe, skal have staaet en By, *Corre By*²⁾ (dette Sted

¹⁾ Jens Olsen Brasen var Præst her fra 1698 til 1723 (d. 1736). Det Skrift, der omtales, maa være: »Stædernes Forandring i Anl. af Ribe Ladegaards Forandring til Stiftamtmandsresidents«, 1729 (Worms Lex.).

²⁾ Bruun kalder det *Kurvesand*, i daglig Tale *Kjørresand*, og Byen *Kurveby*.

ligger noget højt, saa den daglige Flod ej gaar derover); det er større end vores Mandøe, er Søfuglenes Opholdssted om Sommeren, som der i stor Mængde lægger deres Æg, og er fordelagtig, fordi det meste Stranderi falder derpaa; b) at et Sted 4 Mil Vesten for os ud i Havet, kaldet *Knok*, holdes og for en gammel Bys Plads af samme Navn. Der skal iblandt opdrages Trærødder der paa dette Sted med Fiske-liner. Endnu foruden andre Sande er det Stykke *Knuden* kaldet, der strækker sig $1\frac{1}{2}$ Mil ud fra Landet og fanger Vrag. N. for Mandøe er der en stor Østers-Bank, som kan gaas til paa en stor Ebbe, men er nu næsten øde.

Her er nogle Sandbjærg eller Dyner, strækker sig Vesten og Sonden om nye Mandøe og er begroet med Hjelm, noget Klit-Tag, Hvide-Ris og Graa-Ris og Seener [Ssnegræs], som modstaar Sandflugten.

Aar 1741 solgte Kongen Eilandet Mandøe med Strand- og Jagttretighed, og Beboerne købte sig selv for 864 Rd. og imod aarlig at udbetale til deres Præst 30 Rd. 54 Sk., som tilforn udbetaltes af Kongens Kasse paa Ribe Amtstue, i Stedet for de af Kong Christian 4. Mandøe Præst tillagte 4 Pd. eller 16 Tdr. Rug.

Landet formindskes efterhaanden paa den vestre og søndre Side, idet store Floder skyller lidt efter lidt bort, og Bjærgene drives nogle Steder af og til længere ind mod Østen og indtager hist og her Agerjorder, hvorimod der vokser lidt til paa den anden Side.

Fra os til V.-Vedsted, som er en god Mil paa Sand, kan gaas, rides og køres over gamle Riberdyb, som er saa opfyldt af Sandet, at der kun er $1\frac{1}{2}$ Fod Vand, naar Ebben om Sommeren er størst i godt Vejr, og især naar østlige Vinde blæser. Ebben falder der to Timer tidligere end ved Hamborg. Men da denne Vej ikke gaar ligefrem, og der nær ved Vejen over Dybet er Bløde, saa afmærkes denne Vej med Ris eller Vender [Venser?], som til den Ende plantes hvert Foraar.

Der er kun een By kaldet *Mandøe*, bestaaende i alt af 48 Ildsteder. Eilandet Mandøe staar for 9 Tdr. Hartkorn. Det lidet, Beboerne ejer paa Mandøe Høelade, er 2^{1/2} Skp. Hrtk.

Her saas Byg, Bønner og lidet Valing eller Vaar-Rug. Det meste er Byg. Beboerne maa købe Korn og ej alene allesammen Rug, men og de fleste Byg. Jorden er Al-Sæd [o: Jord, der ikke hviler]. For en Del Aar siden saaede de ogsaa paa det Stykke, som kaldes gamle Mandøe, da Fiskefangsten var bedre og de kunde gøde en Ager med et Læs Skulder- [o: Flynder] og Hvidlingehoveder.

Det er let at slutte, at den ringe Avling, her haves, kan ikke skaffe Beboerne Livsophold. De lever altsaa fornemmelig a) de fleste af Fiskeri, b) nogle rejser omkring enten fra Hol-land eller Hamborg paa Robbe- og Hvalfiskefangsten, c) 2 eller 3 er Skippere.

Naar Fiskefangsten herhjemme er forbi, farer nogle omkring med deres Fiskerbaade og driver en ringe Handel med at købe og sælge Byg og Havre, Brændsel eller fører disse Ting for andre fra et Sted til et andet for Fragt Alt Brændselet maa købes fra fast Land. Derfor tages tørrede Kokasser med.

Tidligt i Foraaret fanges de smaa Hamborger Skulder, Mandøe Laks kaldede, som tørres usaltede. Denne Fangst er næsten øde. Derefter til midt i Maj ungeføhr farer de ude i Havet paa Sanden for at fiske de store Skulder i Garn. Siden, indtil omtrent 14 Dage før St. Hansdag fanger de paa Krog Hvillinger og nogle Torsk foruden nogle andre Fisk. Nogle bruger i den Tid et Slags Garn, som kaldes en Kurre, som fanger al Slags Fisk. I Høhøst fanges nogle But-Skulder med Tatter(?) eller paa Kroge. At de i Fisketiden ikke kan komme Landet nærmere end paa en liden halv Mil formedelst Sanden, er dem til ikke liden Besværing og forvolder ofte, at de taber en Fangst. Det meste, de fanger,

er Skulder og Hvingler, som sælges, nogle faa ferske eller og grønsaltede, de fleste tørrede, og det fornemmelig i Hadersleb, Flensborg, Aabenraa, Tønder og omkringliggende Byer, ja iblandt til Schleswig, i Fyhn. Men det, de saadan kører omkring med og sælger, er for en stor Del købt.

Af vilde Dyr er her intet. Men i Efteraaret, inden Isen kommer, fanges nogle Vildfugle, især adskillige Slags Vildænder, Vildgæs, nogle Regnspøve . . . Disse Fugle fanges i Garn, som opstilles paa Sandet mellem Mandø og V.-Vedsted paa denne Side Dybet (saavidt hører Mandø til) paa de Steder, hvor det Strandgræs, her kaldet Vens, vokser, hvilket Fuglene søger paa Ebbetiden, og naar Vandet stiger og de vil flyve derfra, slumper de ind i de opstillede Garn¹⁾. Dette Vildt spiser Beboerne selv, men fordærver det først ved at salte det, siden koger de Kaal og Suppe derpaa.

Her er en Del Vævere, en kan bygge Baade og Huse.

Bygningerne bestaar mest af Tavlmur foruden Prydelser og helt smaa.

De Personer over tolv Aar beløber 140 omtrent. De Fødtes aarlige ungefehlige Tal er 8, de Dødes 6.

Luften er her som i Ribe. Jorden er vel sandagtig, men dog frugtbar i gode Aaringer. Den er fri for Sten og Muldvarpe, hvortil Aarsagen maaske kan være de Fiskehoveder, som her gødes med, som nogle mener at fordrive dette skadelige Dyr; her er ej heller nogen Slags Slinger eller giftige Orme, ingen Tudser, Padder, Frøer, men desflere Mus, og i Engen og Forten²⁾ er Myretuer. Begge disse Dele er Marskland og giver i frugtbare Aaringer Græs og Hø for 30 Køer og derover, 100 til 150 Faar og næsten 40 Heste.

De Fattige nyder slet intet af Sognet, Tavlepengene

¹⁾ Det er vel Begyndelsen til de saakaldte Fuglekøjer, som bl. a. findes paa Fanø (se Trap, 3. Udg. V, p. 765).

²⁾ »Paa den saakaldte *Forde* har Præsten Græsning til Kvæg og Faar« (Bruun, p. 12).

beholder Kirken. Her er endnu intet Skolehus. Skoleholderen nyder fri Kost og Seng hos dem, hvis Børn gaar i Skolen, og desuden 6 Rd. aarlig i Løn. Han kaldes af Stedets Biskop. Han holder Skole om Vinteren, saalænge det er lyst, om Sommeren 5 Timer om Formiddagen og lige-saa længe om Eftermiddagen.

Kirken er første Gang opbyggt uden Tvivl 1570, nogle Aar efter at Kirken paa gamle Mandøe blev bortskyllet af Vandflod; anden Gang 1639, hvorover Pont. Ann. . . .; tredje Gang er den fra Grunden af opbyggt paa Gehejmeraad Gabels Bekostning 1727.

Dens Bygning er ordinære Grundmur, ikke højere fra Jorden til Loftet end 15 Alen og alene 27 Alen lang. Vaabenhuset medberegnet, hvilket er bygt lige ud med Kirken. Den er tækket med Sten, har Loft, ingen Taarn. Der er en Klokke, der har en Træhat paa Kirkegaarden; den har ingen Inskription, undtagen at den er støbt i Hamborg, men Aars-tallet er ulæseligt. Alteret er gammelt gement Arbejde og af ringe Maling; det er i Begyndelsen gjort til at lukke sammen; paa Lugerne eller Vingerne er malede de 4 Evangelister, paa Tavlen selv Christus paa Korset og Maria og Johannes under Korset; ingen Inskription derpaa¹⁾. Kalk, Disk og Oblathus er af Sølv; paa Kalken hænger et lidet Sølvkrucifiks, og disse Bogstaver ses: JHESUS; den er forgyldt indeni; Disken er halv forgyldt ovenpaa. Alterklædet er af hjemmegjort Lærred noget groft, et Stykke Skarlagen hænger her og omkring Alterets Sider og Ende. Her er en temmelig stor Font af Sten, og ovenpaa et stort Messingfad, hvorpaa Josva og Calet bærende Vindrueklasen. Prædikestolen er gammel,

¹⁾ Saa vidt vides, findes denne Altertavle endnu i Kirken. Den nye Altertavle (Christus fører Røveren ind i Paradis) blev 1890 malet af Joak. Skovgaard, men da den angrebes af Fugtighed, blev den taget tilbage 1895, og en Kopi (malet af Joh. Rohde) anbragtes 1898.

slet og ret Arbejde og af ringe Maling; nogle Apostle er malet derpaa og Frelseren med Verden i den ene Haand og tre oprette Fingre paa den anden; slet ingen Inskription¹⁾.

Ornamenta i Kirken er disse: Foruden de to Par Lysestager af Messing paa Alteret er to Lysekroner . . ., en større og en mindre, begge givne af Beboerne til Taknemmelighedstegn for Befrielsen fra Havsnød, og et Skib hængende midt i Kirken, kaldes de 3 Kroner. Ingen Inskriptioner i Kirken uden flg. Rim paa et Træpanel:

Hans Excellence Hr. Gabel lod
 Vor Kirke ny opsætte 1727,
 Gud glæde ham, som var saa god,
 Vi selv det ej forgjætte,
 Til en Ihukommelse
 Og evig Ære-Minde.
 For os og vore Efterkommere
 Hans Navn vi her bør finde.

I Kirken er i alt 15 Mands- og 15 Kvindestole og 5 Sæder i hver Stol, foruden en Stol ved Siden af Alteret til Præstens Familie. — Kirkegaarden er indhegnet med et Dige af Græstørv.

Ved Kirkens Indkomst er Stolestadepengene, som udgør aarlig 8 Slettedaler, og Tavlepengene, som netop beløber Provstens Visitatspenge og det, Degnen faar af Kirken. Andre Indkomster har Kirken ikke og ingen Kapital, heller ikke nogle flere Udgifter undtagen nogle Skillinger for at rense Messeskjorten og Alterklædet. Kirken vedligeholder Præstens Vaaningshus. Der ydes intet at holde Vin og Brød for, men hver Kommunikant betaler selv noget derfor. Beboerne har bestandig selv ejet Kirken, saa vidt vides.

Præstens Vaaningshus bestaar af 9 Fag, som Be-

¹⁾ Prædikestolen blev 1727 skænket Kirken fra Klosterkapellet i Ribe.

boerne selv har opbygget og vedligeholder og tiltrædes af Successor uden Betaling. Men Ladehusene til Kvæg og Hø vedligeholder Præsten selv. Af Ager og Eng ligger følgende Stykker til Præsten: Et Stykke paa gamle Mandøe, hvor kan avles præterpropter [o: mer eller mindre] 10 maadelige Læs Hø, et lidet Stykke Eng paa Mandøe, hvor avles 1 à 1¹/₂ Læs Hø, to smalle Agre paa Mandøe. Dette har intet Hrtk.

Paa Mandøe Høelade ligger en god Eng, kaldet *Præste-Eng*, som Raadmand Rahr i Ribe ejer. Det synes rimeligt og holdes ogsaa af mange for, at samme Eng har tilhørt og burde tilhøre Mandøe Præst pr. officio, thi *Fogedengen* sammesteds ligger til Sognefogdens Tjeneste; men naar eller ved hvad Lejlighed denne Eng er forkommen, vides ikke.

Enkepensionen har tilforn været 10 Rd., og en halv Snes Skpr. Byg, men er ej endnu sat efter Hr. Lemvigs Død ¹⁾.

Om Kaldets Fremgang kan jeg intet melde, men vel om dets Afgang. Det er nu over 50 Rd. aarlig ringere end for 12 à 16 Aar siden, fordi Fiskeriet og altsaa Fisketienden er de ³/₄ Parter forringet i de sidste Aaringer; Korntienden er formindsket, saasom der nu ej saas paa gamle Mandøe, og Folkemængden har og aftaget paa nogle faa Aar.

¹⁾ Christian Caspersen Lemvig, der blev Præst her 1761, døde 1766.
